

शाश्वत विकासाचा अधिकार आणि पर्यावरणीय न्याय, : आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण कायद्याच्या चौकटीत भारताच्या कायदेशीर दायित्वांचा चिकित्सक अभ्यास :

Ms. Sneha Ganesh Mhatre

Student, St. Wilfreds' College Of Law, Panvel

Uran, Navi Mumbai, Maharashtra

सारांश:

पर्यावरण संरक्षण आणि आर्थिक विकास ही प्रगतीची आवश्यक घटक आहेत, विशेषतः भारतासारख्या विकासशील राष्ट्रांमध्ये. टिकाऊ वाढीद्वारे गरिबी कमी करणे आणि पायाभूत सुविधा वाढवणे शक्य होते, ज्यामुळे लोकसंख्येचे जीवनमान सुधारते. तथापि, जलद औद्योगिकीकरणामुळे प्रदूषण वाढते आणि पर्यावरणीय हानी होते, ज्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांना मोठे धोके निर्माण होतात. या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी, जागतिक कायदे आणि करार स्थापन करण्यात आले आहेत जे जबाबदारीने विकासाच्या पद्धतींना प्रोत्साहन देतात, याची खात्री करतात की आर्थिक प्रगती पर्यावरणाच्या खर्चावर नाही.

हा संशोधन पेपर आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण कायदा आणि भारताच्या विकास हक्कांमधील संबंधाचा शोध घेतो, जागतिक करार राष्ट्रीय धोरणांवर कसा प्रभाव टाकतात यावर भर देतो. हे स्टॉकहोम जाहीरनामा, रियो परिषद, संयुक्त राष्ट्र फ्रेमवर्क करार (UNFCCC), पॅरिस करार, आणि शाश्वत विकास ध्येय (SDGs) यांसारख्या प्रमुख करारांचे गंभीरपणे परीक्षण करते. याशिवाय, हे पेपर भारतीय संविधानातील संबंधित तरतुदींचे विश्लेषण करते आणि भारतात पर्यावरण संरक्षण उपाययोजनांना आकार देणाऱ्या महत्त्वाच्या न्यायालयीन निर्णयांचे प्रकाश टाकते, ज्यामुळे पर्यावरणीय टिकाऊपणा आणि विकासात्मक प्राधान्यांमधील जटिल संतुलन स्पष्ट होते.

हे संशोधन सूचित करते की भारताकडे आर्थिक वाढीसाठी क्षमता आहे परंतु पर्यावरणीय टिकाऊपणाचा त्याग न करता. संसाधन संरक्षणाला प्राधान्य देऊन आणि शाश्वत विकासाच्या पद्धती राबवून, देश भविष्यातील पिढ्यांसाठी समृद्ध भविष्यासाठी सुरक्षित करू शकतो आणि पर्यावरणीय समतोल राखू शकतो.

सतत विकास साधण्यासाठी हवामान न्याय, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि हरित तंत्रज्ञानांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे, जे पर्यावरणीय संरक्षण आणि आर्थिक वाढ व स्थैर्य यामध्ये प्रभावी समतोल साधते.

मुख्य शब्द:

आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण कायदा, विकासाचा अधिकार, भारत, शाश्वत विकास, हवामानविषयक न्याय, पर्यावरणीय न्याय, आंतरराष्ट्रीय करार.

प्रस्तावना :

पर्यावरण हेच आपल्याला जिवंत ठेवते, जसे आपण श्वास घेतो तसाच, आपण प्यायतो तसाच, आपण चालतो तसाच, आणि आमच्या भोवतालच्या झाडे आणि प्राणी. पण लोक शहरे बांधतात, खूप संसाधने वापरतात, आणि लोकसंख्या वाढत आहे, त्यामुळे आमचे पर्यावरण जखमी होत आहे आणि मोठ्या समस्यांना सामोरे जात आहे.

भारत हा एक विकसनशील देश आहे. त्याला आपली अर्थव्यवस्था सुधारावी लागेल जेणेकरून लोक चांगले जीवन जगू शकतील. रस्ते, कारखाने, वाहतूक, शेत, वीज प्रकल्प बांधणे, आणि नोकऱ्या निर्माण करणे हे देशाच्या प्रगतीसाठी महत्वाचे आहे. पण जर हे काळजीपूर्वक व्यवस्थापित न केल्यास, त्यांना प्रदूषण, झाडे कापणे, प्राणी आणि वनस्पतींचे नुकसान, आणि पृथ्वीला उष्णता देणाऱ्या अधिक गॅसेस यांसारख्या समस्या उद्भवू शकतात.

या परिस्थितीत एक महत्वाचा कायदेशीर प्रश्न निर्माण होतो : पर्यावरणाचे संरक्षण न गमावता भारताला विकासाची उद्दिष्टे साध्य करता येतील का? जागतिक पर्यावरणीय नियम देशांना पर्यावरणीय समस्या सोडवण्यासाठी एकत्र काम करण्यास मदत करतात. हे नियम सांगतात की प्रत्येक देश आपली नैसर्गिक संसाधने जशी हवी तशी वापरू शकतो. पण, हे देखील महत्वाचे आहे की एखाद्या देशाने आपल्या सीमांमध्ये जे करतो ते इतर देशांवर किंवा सीमांच्या बाहेर पर्यावरणाला हानी पोहोचवू नये.

विकासाचा अधिकार हे आंतरराष्ट्रीय कायद्यातील एक महत्वाचे तत्त्व आहे. विकासाचा हक्क याची खात्री करतो की व्यक्ती आणि समुदाय दोघेही सक्रियपणे सहभागी होतात, आणि सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय क्षेत्रांतील प्रगतीचा लाभ घेऊ शकतात, सर्वांसाठी समावेशक वाढ आणि न्याय्य प्रगतीला प्रोत्साहन देतात.

भारताच्या काठोकाठ उभ्या असलेल्या संकटाचा अर्थ केवळ आर्थिक उत्कर्ष किंवा निसर्ग संवर्धन यांपैकी एकाची निवड करणे असा नाही. उलट, प्रगतीचा मार्ग आखतानाच समाजातील सर्व घटकांना न्याय मिळवून देणे, आर्थिक समृद्धी गाठणे आणि पर्यावरणाचा समतोल राखून त्याचे रक्षण करणे, हेच आपले वास्तविक ध्येय असायला हवे.

या संशोधन पेपरमध्ये भारताच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असलेल्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी जागतिक पर्यावरण कायद्यातील सिद्धांतांचा प्रभावी वापर कसा करता येईल, तसेच निसर्ग संवर्धन आणि आर्थिक भरभराट यामध्ये सुवर्णमध्य साधण्यासाठी भारतीय विधी प्रणालीची नेमकी भूमिका काय असू शकते, याचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले आहे.

इतिहास :

जागतिक पर्यावरण कायद्याचा प्रवास अत्यंत संथ गतीने घडला. जेव्हा विविध राष्ट्रांना याची जाणीव झाली की, निसर्गापुढील आव्हाने केवळ एका देशाच्या सीमांपुरती मर्यादित नसून ती सर्वसमावेशक आहेत, तेव्हाच पर्यावरण रक्षणाच्या दृष्टीने एकमेकांना साथ देण्याची अनिवार्यता निर्माण झाली.

एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या प्रारंभाच्या कालखंडात, जागतिक पर्यावरणविषयक कायदेप्रामुख्याने वन्यप्राण्यांचे जतन, जलचर संपत्तीची सुरक्षा आणि विविध राष्ट्रांमध्ये विभागलेली नैसर्गिक संसाधने यांच्या उपयोगासारख्या मर्यादित विषयांभोवती फिरत असत.

त्या युगात पर्यावरण रक्षणाला आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या चौकटीत एक स्वायत्त आणि विस्तृत शाखा म्हणून अद्याप पूर्णतः स्थान प्राप्त झाले नव्हते. त्यावेळचे अनेक जागतिक करार आणि यंत्रणा संपूर्ण परिसंस्थेच्या संरक्षणाऐवजी, केवळ ठराविक नैसर्गिक साधनांच्या बचावावरच आपले लक्ष केंद्रित करत होत्या.

स्टॉकहोम परिषद, १९७२:

१९७२ साली स्वीडनमधील स्टॉकहोम शहरात मानवी परिसंस्थेच्या रक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या एका विशेष परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते.

जागतिक स्तरावर पर्यावरणीय सहकार्याची पायाभरणी करणारा हा एक मैलाचा दगड ठरला. या परिषदेतून बाहेर पडलेल्या 'स्टॉकहोम घोषणापत्रामुळे' मानवी पर्यावरणाचे रक्षण करणे किती अपरिहार्य आहे, याचा प्रकर्षाने वेध घेण्यात आला. यासोबतच, पर्यावरणाची शुद्धता आणि मानवी जीवनमान यांचा अतूट आणि अविभाज्य संबंध असल्याचेही अधोरेखित करण्यात आले.

भारताच्या दृष्टीने या परिषदेचे प्राधान्य:

पर्यावरण संरक्षण हा केवळ स्थानिक नसून एक जागतिक स्तरावरील गंभीर विषय आहे, याची जाणीव या परिषदेने करून दिली.

अनेक राष्ट्रांना त्यांच्या स्वतःच्या पर्यावरणविषयक धोरणांची आणि नियमावलींची आखणी करण्यासाठी नवी दिशा मिळाली.

भारताच्या संविधानात पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित महत्त्वपूर्ण तरतुदींचा विस्तार करण्यास यामुळे मोठी प्रेरणा मिळाली.

देशातील पर्यावरणीय जनजागृती वाढवण्यासाठी आणि कायदेशीर चौकटी अधिक बळकट करण्यासाठी या परिषदेचा मोलाचा वाटा राहिला.

पर्यावरण आणि विकासासंबंधी जागतिक आयोग, १९८७:

१९८७ मध्ये पर्यावरण आणि विकास या विषयावरील जागतिक आयोगाने 'अवर कॉमन फ्युचर' अर्थात 'आपले सामायिक भविष्य' नावाचा महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज सादर केला. या अहवालाने संपूर्ण पृथ्वीवर 'शाश्वत विकास' ही विचारधारा अत्यंत गाजली. शाश्वत विकासाचा सोपा अर्थ असा की, आजच्या मानवाच्या आवश्यकतांची पूर्तता करताना येणाऱ्या पुढील पिढ्यांच्या गरजा भागवण्याच्या क्षमतेवर कोणताही विपरित परिणाम होऊ नये. आर्थिक भरभराट आणि निसर्गाचे दीर्घकालीन रक्षण या दोन्ही गोष्टींमध्ये सुवर्णमध्य साधणे नितांत गरजेचे आहे, हा विचार या संकल्पनेतून अधोरेखित झाला. परिणामी, जागतिक स्तरावरील पर्यावरणविषयक धोरण आखणीमध्ये शाश्वत विकासाला अत्यंत मोलाचे महत्त्व प्राप्त झाले.

रिओ पृथ्वी परिषद, १९९२:

१९९२ साली ब्राझीलमधील रिओ डी जानेरो येथे पर्यावरण आणि प्रगती या विषयांवर संयुक्त राष्ट्रांची एक महत्त्वपूर्ण परिषद पार पडली. या संमेलनात स्वीकारण्यात आलेल्या 'रिओ घोषणे'मध्ये निसर्ग संवर्धन आणि शाश्वत विकासाच्या मूलभूत नियमांचा वेध घेण्यात आला आहे.

रिओ घोषणेतील प्रमुख मार्गदर्शक तत्वे:

१. तत्व २ – नैसर्गिक संसाधनांवरील अधिराज्य

प्रत्येक राष्ट्राला आपल्या नैसर्गिक संपत्तीचा लाभ घेण्याचा पूर्ण हक्क आहे. परंतु, या वापरामुळे इतर देशांच्या सीमा ओलांडून किंवा जागतिक पर्यावरण व्यवस्थेला हानी पोहोचणार नाही, याची दक्षता घेणे अनिवार्य आहे.

२. तत्व ३ – विकासाचा अविभाज्य अधिकार

आजची पिढी आणि येणाऱ्या पिढ्यांच्या प्रगतीसाठी तसेच पर्यावरणाशी संबंधित गरजांची न्याय्य पूर्तता करण्यासाठी विकासाच्या अधिकाराचा प्रभावी वापर होणे गरजेचे आहे.

३. तत्व ७ – सामायिक पण वैविध्यपूर्ण कर्तव्ये

निसर्गाच्या रक्षणासाठी जगातील सर्व देशांनी एकजुटीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. मात्र, पर्यावरणाच्या विनाशात विविध देशांची भूमिका आणि त्यांची आर्थिक व तांत्रिक क्षमता भिन्न असल्याने, त्यांच्या जबाबदाऱ्याही प्रमाणात वेगळ्या असू शकतात.

४. तत्व १० – जनसहभाग आणि पारदर्शक माहितीचा अधिकार

पर्यावरणाशी निगडित महत्वाचे निर्णय घेताना सामान्य जनतेचा सहभाग असणे मोलाचे आहे. त्याचबरोबर, निसर्गाशी संबंधित सर्व माहिती नागरिकांना सहज उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.

५. तत्व १५ – प्रतिबंधात्मक दृष्टिकोन (सावधगिरीचे तत्व)

जर एखाद्या कृतीमुळे पर्यावरणाचे अतोनात नुकसान होण्याची भीती वाटत असेल, तर वैज्ञानिक पुरावे पूर्णपणे सिद्ध झाले नसले तरीही, निसर्गाचे रक्षण करण्यासाठी आगाऊ खबरदारी घेणे बंधनकारक आहे.

६. तत्व १६ – प्रदूषकाकडून भरपाई घेण्याचे तत्व (प्रदूषण करणाऱ्याने खर्च करण्याची अट)

प्रदूषण रोखण्यासाठी आणि त्यामुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई करण्यासाठी, जे घटक किंवा संस्था प्रदूषण करण्यास कारणीभूत आहेत, त्यांनीच त्याचा संपूर्ण खर्च उचलला पाहिजे, या तत्वाचा आग्रह धरला जावा.

ही सर्व मार्गदर्शक तत्वे भारतासाठी अत्यंत मोलाची आहेत, कारण ती देशाच्या प्रगतीची आकांक्षा मान्य करतानाच निसर्गाचे रक्षण करण्याची नैतिक जबाबदारीही अधोरेखित करतात.

जोहान्सबर्ग परिषद, २००२:

२००२ साली दक्षिण आफ्रिकेच्या जोहान्सबर्ग शहरामध्ये शाश्वत विकासाचा जागतिक महाकुंभ संपन्न झाला. या महत्त्वपूर्ण संमेलनाचा मुख्य उद्देश शाश्वत विकासाच्या संकल्पनांना प्रत्यक्षात उतरवणे हा होता. गरिबी निर्मूलन, शुद्ध पाण्याची उपलब्धता, स्वच्छता, ऊर्जा स्रोत आणि पर्यावरणाचे रक्षण यांसारख्या ज्वलंत मुद्द्यांवर या बैठकीत सखोल मंथन करण्यात आले. पर्यावरण संवर्धन आणि सामाजिक व आर्थिक प्रगती या दोन्ही गोष्टी एकमेकांशी घट्ट विणलेल्या आहेत आणि त्यांना एकमेकांपासून वेगळे करता येणार नाही, ही मोलाची भूमिका या परिषदेत मांडण्यात आली.

रिओ २० परिषद, २०१२:

२०१२ साली संपन्न झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास परिषदेला सर्वसाधारणपणे रिओ २० शिखर परिषद म्हणून ओळखले जाते. या संमेलनामध्ये शाश्वत विकासाच्या गरजेवर पुन्हा एकदा भर देण्यात आला. पर्यावरणास अनुकूल आर्थिक प्रगती, दारिद्र्य निर्मूलन आणि विविध संघटनांमधील समन्वय या विषयांवरील जागतिक चर्चेला या परिषदेमुळे गती मिळाली.

पॅरिस करार, २०१५:

संयुक्त राष्ट्रांच्या हवामान बदल फ्रेमवर्क कन्व्हेंशन (UNFCCC) अंतर्गत २०१५ साली पॅरिस कराराला मान्यता देण्यात आली.

हवामान बदलाच्या संकटाचा मुकाबला करण्यासाठी जगभरातील प्रयत्नांना अधिक बळकट करणे, हा या कराराचा प्रधान हेतू आहे. औद्योगिक क्रांतीच्या आधीच्या स्थितीच्या मानाने, जागतिक सरासरी तापमानातील वाढ २°C पेक्षा लक्षणीयरीत्या कमी राखणे आणि ती १.५°C च्या मर्यादित आणण्यासाठी प्रयत्न करणे, हे या कराराचे प्रमुख ध्येय आहे.

हवामान बदलाशी लढण्यासाठी आर्थिक सहाय्य, अनुकूलन उपाययोजना, जागतिक सहकार्य आणि प्रगत व विकसनशील राष्ट्रांच्या भिन्न स्थितींचे गांभीर्य या करारात स्वीकारण्यात आले आहे.

नूतनीकरणक्षम ऊर्जा, हवामान अनुकूलन, आपत्ती नियंत्रण आणि शाश्वत आर्थिक प्रगती या संदर्भात भारतासाठी हा करार अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

अलीकडील विकास : आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाचे सल्लागार मत, २०२५ :

जुलै २०२५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाने (International Court of Justice – ICJ) हवामान बदलाच्या संदर्भात राष्ट्रांच्या कायदेशीर कर्तव्यांबाबत आपले मार्गदर्शक मत व्यक्त केले.

या विवरणात हवामान बदलाशी निगडित जागतिक करारांमधील उत्तरदायित्व, आंतरराष्ट्रीय प्रथागत कायदे आणि विविध देशांच्या कायदेशीर जबाबदाऱ्यांशी संबंधित नियमांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

भारतासारख्या राष्ट्रांसाठी हे मत अत्यंत मोलाचे आहे, कारण याद्वारे देशांच्या कायदेशीर जबाबदाऱ्या, पर्यावरणीय हानी, जागतिक सहकार्य आणि हवामानविषयक न्यायासंबंधीच्या कायदेशीर संवादाला एक नवीन दिशा प्राप्त होते.

सल्लागार मत (Advisory Opinion) आणि दोन भांडणामध्ये असलेला बंधनकारक निकाल हे दोन्ही भिन्न असतात. असे असूनही, सल्लागार मताला मोठी कायदेशीर प्रतिष्ठा प्राप्त आहे आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी त्याचा वापर केला जातो.

व्याख्या :

आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण कायदा:

आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण कायदा हा जागतिक कायद्याचा एक उपप्रकार आहे. या विधीद्वारे जागतिक करारांद्वारे, रूढ आंतरराष्ट्रीय नियमांद्वारे, सर्वमान्य कायदेशीर सिद्धांतांद्वारे आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या इतर प्रमाणित माध्यमांद्वारे निसर्गाचे रक्षण आणि नैसर्गिक संसाधनांचे जतन करण्यात येते.

या कायद्याच्या कक्षेत हवामान बदल, सागरी प्रदूषण, जैविक विविधतेची घट, सीमापार पसरणारे प्रदूषण आणि नैसर्गिक संपत्तीचा शाश्वत उपभोग यांसारख्या घटकांचा अंतर्भाव होतो.

शाश्वत विकास:

शाश्वत विकास अशी प्रगती आहे, ज्याद्वारे सध्याच्या मानवाच्या गरजांची पूर्तता होईल; मात्र यामुळे येणाऱ्या पिढ्यांच्या गरजा भागवण्याच्या क्षमतेवर कोणताही परिणाम होणार नाही.

शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेत खालील तीन प्रमुख घटकांमध्ये सुवर्णमध्य साधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

१. आर्थिक वृद्धी – राष्ट्रांची आर्थिक स्थिती सुधारणे आणि रोजगाराची नवीन कवाडे खुली करणे.
२. सामाजिक समता – समाजातील प्रत्येक वर्गाला समान अधिकार आणि प्रगतीचे लाभ उपलब्ध करून देणे.
३. निसर्ग रक्षण – नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन करणे आणि प्रदूषण कमी करणे.

भारतीय दृष्टिकोनातून, याचा अर्थ असा की रोजगार आणि पायाभूत सुविधांची उभारणी करतानाच वनसंपदा, जलस्रोत, जैवविविधता आणि जनआरोग्य यांची सुरक्षा सुनिश्चित करणे होय.

विकासाचा अधिकार:

प्रगतीचा हक्क हा मानवाचा मूलभूत अधिकार आहे. संयुक्त राष्ट्रांनी १९८६ मध्ये मंजूर केलेल्या विकास अधिकाराच्या जाहीरनाम्यात या हक्काची अधिकृत स्वीकारार्हता स्पष्ट करण्यात आली आहे.

प्रत्येक नागरिक आणि सर्व समुदायांना आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तसेच राजकीय प्रगतीमध्ये सहभाग नोंदवण्याचा, त्यात मोलाची भूमिका बजावण्याचा आणि त्यातून लाभ घेण्याचा अधिकार आहे, या सिद्धांतावर हे ठाम आहे.

विकास अधिकाराचा अर्थ असा नाही की, एखाद्या राष्ट्राने निसर्गाच्या हानीकडे दुर्लक्ष करावे. प्रगती साधताना मानवी हक्क आणि पर्यावरणाशी संबंधित असलेल्या विहित कायदेशीर कर्तव्यांचे पालन करणे अनिवार्य आहे.

पर्यावरणीय न्याय :

पर्यावरणीय न्याय म्हणजे निसर्गाशी निगडित निर्णय घेताना प्रत्येक व्यक्तीला निष्पक्ष वागणूक मिळणे आणि त्यांना निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत प्रभावीपणे सहभागी होता येणे.

प्रदूषण आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या हानीचा फटका समाजातील प्रत्येक वर्गाला सारखाच बसत नाही. म्हणूनच, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबे, आदिवासी समाज, शेतकरी आणि कारखान्यांच्या परिसरात राहणारे नागरिक यांसारख्या संवेदनशील घटकांच्या अडचणींकडे विशेषतः लक्ष देणे गरजेचे आहे.

पर्यावरणीय न्यायाचे प्रमुख ध्येय असे आहे की, पर्यावरण न्यायामुळे कोणत्याही व्यक्तीची किंवा समाजातील कोणत्याही समूहाची पिळवणूक होऊ नये.

हवामानविषयक न्याय :

हवामानविषयक निष्पक्षता म्हणजे हवामान बदलाची जबाबदारी, त्याचे दुष्परिणाम आणि त्यावर राबवले जाणारे उपाय यामध्ये समतोल राखणे होय.

सर्व राष्ट्रांचे हरितगृह वायूंच्या उत्सर्जन प्रक्रियेतील ऐतिहासिक सहभाग, आर्थिक सक्षमता, तांत्रिक कौशल्य आणि हवामान बदलाशी जुळवून घेण्याची क्षमता यामध्ये तफावत असते, हे तत्त्व स्वीकारते.

भारताच्या दृष्टीने हवामानविषयक न्याय अत्यंत मोलाचा आहे. कारण हवामान बदलावर उपाय शोधताना दारिद्र्य निर्मूलन, सर्वांना ऊर्जा पुरवठा करणे आणि आर्थिक प्रगती साधणे यांसारख्या गरजांचाही समन्वय साधणे अनिवार्य आहे.

आंतरराष्ट्रीय कायदेशीर चौकट :

स्टॉकहोम घोषणा, १९७२ :

स्टॉकहोम जाहीरनाम्याद्वारे निसर्ग रक्षणाचे गांभीर्य आणि मानवी समृद्धी व पर्यावरणाचे आरोग्य यांमधील परस्परसंबंध अधोरेखित करण्यात आले आहेत.

या जाहीरनाम्यामुळे जागतिक पर्यावरण कायद्यातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण सिद्धांतांच्या प्रगतीला बळकटी मिळाली.

जरी ही घोषणा आंतरराष्ट्रीय कराराच्या श्रेणीत येत नसली, तरीही पर्यावरण कायद्याच्या ऐतिहासिक प्रवासात आणि कायदेशीर नियमांच्या निर्मितीमध्ये तिचे स्थान अत्यंत मोलाचे आहे.

रिओ घोषणा, १९९२:

रिओ जाहीरनामा निसर्ग रक्षण आणि प्रगती यांच्यातील परस्पर अवलंबित्व स्पष्ट करतो.

तिसरे तत्व अत्यंत मोलाचे आहे. या नियमानुसार, आजच्या आणि येणाऱ्या पिढ्यांच्या विकासाच्या आणि पर्यावरणाच्या गरजा समन्यायाने भागवण्यासाठी विकासाच्या हक्काची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

दुसरे तत्व प्रत्येक राष्ट्राला आपल्या नैसर्गिक संसाधनांचा उपभोग घेण्याचा स्वतंत्र अधिकार प्रदान करते. त्याचबरोबर, अशा उपयोगामुळे इतर देशांच्या किंवा जागतिक क्षेत्रातील पर्यावरणाची हानी होणार नाही, ही जबाबदारीदेखील यातून अधोरेखित केली जाते.

विकासाच्या अधिकारासंबंधी संयुक्त राष्ट्रांची घोषणा, १९८६ :

या जाहीरनाम्याद्वारे प्रगतीला मानवाचा एक अनिवार्य हक्क म्हणून स्वीकारण्यात आले आहे.

या जाहीरनाम्यानुसार, विकासाच्या प्रवासात मानवी घटक मुख्य केंद्रस्थानी असणे आवश्यक आहे. प्रगतीमध्ये जनसहभाग, समता आणि विकासाचे लाभ सर्वसामान्यांपर्यंत न्याय्य रीतीने पोहोचण्यावर यात विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे.

पर्यावरणीय नीती आखताना दारिद्र्य, नैसर्गिक संसाधनांची उपलब्धता आणि समाजातील दुर्बल घटकांचे हित या गोष्टींकडे दुर्लक्ष न करण्याच्या विचाराला ही घोषणा समर्थन देते.

संयुक्त राष्ट्रांचा हवामान बदलासंबंधीचा आराखडा अभिसमय, १९९२ :

हवामान बदलाच्या आव्हानावर तोडगा काढण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा मार्ग सुलभ करणारा UNFCCC हा एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण जागतिक करार आहे.

या करारात पृथ्वीच्या हवामान प्रणालीचे रक्षण करणे आवश्यक असल्याचे स्वीकारण्यात आले आहे. त्याचबरोबर, यामध्ये समान परंतु वेगळ्या जबाबदाऱ्या आणि त्यानुषंगिक क्षमता या नियमाचाही अंतर्भाव आहे.

भारताची हवामान संबंधित धोरणे आणि जागतिक स्तरावरील कर्तव्ये आकलन करण्यासाठी या कराराची रचना अत्यंत मोलाची आहे.

जैवविविधतेसंबंधी अभिसमय, १९९२:

जैवविविधतेच्या संदर्भातील या कराराचा प्रमुख हेतू खालीलप्रमाणे आहे:

जैवविविधतेचे जतन करणे.

जैवविविधतेमधील घटकांचा शाश्वत उपयोग करणे.

जनुकीय संसाधनांच्या वापराद्वारे प्राप्त होणाऱ्या लाभांचे रास्त आणि समन्यायी वाटप निश्चित करणे.

या कराराच्या दृष्टिकोनातून भारताची वनसंपदा, जैवविविधता, पारंपारिक ज्ञान आणि पर्यावरणीय संरक्षणाची धोरणे अत्यंत मोलाची आहेत.

पॅरिस करार, २०१५ :

हवामान बदलाच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी जागतिक स्तरावरील सहकार्य अधिक दृढ करणे, हा पॅरिस कराराचा मुख्य हेतू आहे.

या कराराच्या अटीनुसार, सहभागी राष्ट्रांनी स्वतःच्या स्तरावर ठरवून दिलेली उद्दिष्टे (Nationally Determined Contributions – NDCs) निश्चित करणे, त्यांची घोषणा करणे आणि नियमितपणे त्यात सुधारणा करणे गरजेचे आहे. तसेच, हवामान बदलाचा प्रभाव कमी करण्यासाठी देशांतर्गत पावले उचलणे अपेक्षित आहे. या कृतींची अंमलबजावणी करताना प्रत्येक देशाची स्थानिक स्थिती लक्षात घेतली जाते.

भारताच्या संदर्भात, हा करार अक्षय ऊर्जा, हवामान बदलाशी जुळवून घेणे, नैसर्गिक आपत्तींना तोंड देण्याची क्षमता विकसित करणे आणि विकासकामांचे नियोजन करणे यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

भारतीय घटनात्मक चौकट :

भारतीय संविधान पर्यावरणाचे संरक्षण आणि देशाचा विकास यांसाठी महत्त्वाचा कायदेशीर आधार प्रदान करते.

कलम २१ : जीवनाचा अधिकार:

भारतीय राज्यघटनेतील कलम २१ प्रत्येक मनुष्याच्या अस्तित्वाच्या आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या हक्काची रक्षण करते.

सर्वोच्च न्यायालयाने कलम २१ च्या व्याख्येबाबत स्पष्टता देताना असे नमूद केले आहे की, जगण्याच्या अधिकारात सुदृढ पर्यावरण, शुद्ध वायु आणि सुरक्षित जलप्राप्ती यांसारख्या घटकांचाही अंतर्भाव होतो.

परिणामी, निसर्गाच्या न्हासामुळे मानवी जीवन, आरोग्य किंवा सन्मानास अडथळा निर्माण झाल्यास, त्यातून घटनात्मक पेच निर्माण होऊ शकतात.

कलम ४८-अ : पर्यावरणाचे संरक्षण:

भारतीय राज्यघटनेतील अनुच्छेद ४८-अ नुसार, पर्यावरणाची देखभाल व संवर्धन करणे तसेच वनसंपदा आणि वन्यप्राण्यांचे संरक्षण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहण्याचे आदेश राज्याला दिले आहेत.

४२ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे, १९७६ मध्ये ही तरतूद राज्यघटनेत अंतर्भूत करण्यात आली.

हे राज्याच्या धोरणाविषयक मार्गदर्शक तत्वांचा एक भाग आहे. परिणामी, मूलभूत अधिकारांप्रमाणे या कलमाची स्वतंत्रपणे न्यायालयीन अंमलबजावणी करणे शक्य नाही.

कलम ५१-अ (ग) : मूलभूत कर्तव्य:

भारतीय राज्यघटनेचे अनुच्छेद ५१-अ (ग) प्रत्येक भारतीय रहिवाशाचे मूलभूत जबाबदारी स्पष्ट करते.

या नियमानुसार, प्रत्येक व्यक्तीने वनसंपदा, जलाशय, जलस्त्रोत, वन्यप्राणी आणि इतर नैसर्गिक परिसंस्थेचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर, सर्व प्राणीमात्रांबद्दल कनवाळूपणा दाखवणे अपेक्षित आहे.

कलम ४७ : सार्वजनिक आरोग्य :

भारतीय राज्यघटनेतील कलम ४७ नुसार, जनआरोग्य वृद्धिंगत करणे हे राज्याचे महत्त्वाचे जबाबदाऱ्यांपैकी एक असल्याचे निर्देश दिले आहेत.

पर्यावरण रक्षणाच्या संदर्भात या कलमाला विशेष महत्त्व प्राप्त आहे. कारण दूषित हवा, अस्वच्छ पाणी आणि धोकादायक कचरा यांच्यामुळे नागरिकांच्या आरोग्यास गंभीर संकटे उद्भवू शकतात.

कलम २५३ : आंतरराष्ट्रीय करारांची अंमलबजावणी :

भारतीय राज्यघटनेचे कलम २५३ संसद अन्य राष्ट्रांसोबत केलेले करार, जागतिक संध्या आणि आंतरराष्ट्रीय अधिवेशनांमध्ये झालेले निर्णय राबवण्यासाठी नियम बनवण्याचे सामर्थ्य प्रदान करते.

जागतिक कायद्यांमधील भारताच्या कर्तव्यांचे देशांतर्गत नियमांमध्ये रूपांतर करण्याची प्रक्रिया कशी पार पाडली जाते, हे स्पष्ट करण्यासाठी हा नियम अत्यंत मोलाचा आहे.

कलम १४ आणि कलम १९:

कलम १४ : विधीसमतेचा अधिकार

भारतीय राज्यघटनेतील कलम १४ प्रत्येक व्यक्तीला कायद्यासमोर समानतेचा आणि कायद्याच्या समान संरक्षणाचा हक्क देण्याचे आश्वासन देते.

कलम १९ : स्वातंत्र्याचे हक्क

कलम १९ नागरिकसामूला काही ठराविक स्वातंत्र्यांची व्याप्ती प्रदान करते. तथापि, हे हक्क राज्यघटनेमध्ये स्पष्ट केलेल्या योग्य मर्यादांच्या अधीन राहूनच उपभोगता येतात.

पर्यावरणाबाबतचे निर्णय घेतल्यावे लागताना समानता, जगण्याचा हक्क, पेशा किंवा नोकरी करण्याचे स्वातंत्र्य आणि पर्यावरणाचे नुकसान सहन करण्याची जबाबदारी समाजातील वेगवेगळ्या स्तरांवर निपक्षपातीपणे विभागली जाते का, असे महत्त्वपूर्ण मुद्दे समोर येऊ शकतात.

भारतातील महत्त्वाचे पर्यावरणविषयक कायदे:

पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ :

भोपाळ वायू दुर्घटनेनंतर आणि जागतिक पर्यावरणविषयक घटनांच्या संदर्भात या कायद्याची निर्मिती करण्यात आली. या विधीच्या माध्यमातून पर्यावरण रक्षण आणि त्यात अधिक प्रगती साधण्यासाठी विस्तृत कायदेशीर संरचना उपलब्ध करून दिली आहे. यासोबतच, निसर्गाच्या संरक्षणासाठी गरजेचे असलेले विविध निर्णय घेण्याचे व कृती करण्याचे अधिकार केंद्र शासनाला प्रदान करण्यात आले आहेत.

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४:

या कायद्याचा मुख्य हेतू जलप्रदूषण थांबवणे, त्यावर मर्यादा आणणे आणि पाण्याचे शुद्धीकरण राखणे किंवा ते पूर्ववत करणे हा आहे.

या विधीच्या माध्यमातून जलप्रदूषण रोखण्यासाठी आणि प्रदूषण नियंत्रण संस्थांच्या कार्यप्रणालीचे नियमन करण्यासाठी कायदेशीर संरचना तयार करण्यात आली आहे.

वायू (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ :

या कायद्याचा हेतू हवेचे प्रदूषण थांबवणे, त्यावर मर्यादा आणणे आणि प्रदूषणाची तीव्रता घटवणे हा आहे.

उद्योगांमधून बाहेर पडणारे प्रदूषण, शहरी भागातील हवेची स्थिती आणि लोकसंख्या आरोग्य यांसारख्या घटकांच्या संदर्भात हा कायदा अत्यंत मोलाचा आहे.

जैवविविधता अधिनियम, २००२ :

या नियमावलीद्वारे निसर्ग संपत्तीचे रक्षण करणे, जैविक घटकांचा शाश्वत उपभोग घेणे आणि जैविक स्रोत व त्यांच्याशी निगडित पारंपारिक ज्ञानाद्वारे प्राप्त होणाऱ्या फायद्यांचे रास्त व समतोल वाटप करणे याकरिता कायदेशीर संरचना निर्माण करण्यात आली आहे.

या विधीमुळे जैवविविधतेचे जतन, नैसर्गिक मालमत्तेचा सुयोग्य वापर आणि त्यातून मिळणाऱ्या नफ्याचे न्याय्य वाटप करण्यास चालना मिळते.

राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण अधिनियम, २०१० :

या कायद्याद्वारे राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरणाची (National Green Tribunal – NGT) निर्मिती करण्यात आली.

निसर्गाशी निगडित खास विषयांचे वेगवान व परिणामकारक निराकरण करणे, पर्यावरणाचे हक्क लागू करणे आणि वैधानिक कर्तव्यांबाबतचे वाद मिटवणे हा या नियमाचा प्रमुख हेतू आहे.

पर्यावरणविषयक प्रकरणांवर सुनावणी घेणे, कायदेशीर मार्ग उपलब्ध करून देणे आणि निसर्गाच्या रक्षणासाठी न्याय सुनिश्चित करणे यामध्ये राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण मोलाचे कार्य करते.

मुख्य भाग:

आर्थिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण

मानवी जीवनशैली उन्नत करण्यासाठी आर्थिक प्रगती अनिवार्य आहे. भारताला विद्युत पुरवठा, रस्ते, वैद्यकीय सोयी, शिक्षण संस्था, कारखाने, स्वस्त निवासस्थाने आणि कामगारांसाठी संधीची गरज आहे.

तथापि, विकासकामांच्या प्रक्रियेमुळे वृक्षतोड, नागरिकांचे स्थलांतर, जलप्रदूषण, नैसर्गिक समतोल बिघडणे आणि हरितगृह वायूंच्या उत्सर्जनामध्ये वृद्धी होऊ शकते.

उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यापक पायाभूत सुविधा प्रकल्पामुळे दळणवळण सुलभ होऊ शकते आणि रोजगाराची निर्मिती होऊ शकते. परंतु, त्याच विकासकामामुळे वनसंपदा आणि स्थानिक रहिवाशांच्या उपजीविकेवर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो.

प्रगती साधताना निसर्ग संवर्धनाशी संबंधित नियमांचे पालन करणे आणि बाधित होणाऱ्या नागरिकांच्या हितरक्षणाची खात्री करणे, हे कायदेशीर प्रक्रियेसमोरील मोठे संकट आहे.

निसर्ग वाचवण्यासाठी प्रत्येक विकासकामाचा अनवधानाने विरोध करणे उचित ठरणार नाही. तसेच, केवळ आर्थिक नफा मिळवण्यासाठी पर्यावरणाचे नुकसान करणे समर्थनीय ठरू शकत नाही.

विधिक मर्यादित राहून शाश्वत प्रगती मिळवण्यासाठी पर्यावरणीय परिणामांचे परीक्षण, लोकसहभाग, पर्यायी मार्ग शोधणे, प्रचलित नियमांचे पालन आणि गरजेनुसार सुरक्षात्मक पावले उचलणे अनिवार्य आहे.

भारताचा विकासाचा अधिकार

प्रगतीशील राष्ट्रांच्या दृष्टीने विकासाचा हक्क अत्यंत मोलाचा आहे. कारण दारिद्र्य निर्मूलन, जनआरोग्य वृद्धी, शिक्षण, निवास आणि उपजीविकेची साधने उपलब्ध करून देणे ही विकासाची प्रमुख ध्येये आहेत.

संयुक्त राष्ट्रांनी १९८६ मध्ये मंजूर केलेल्या विकास अधिकाराच्या जाहीरनाम्यात, विकासकामांमध्ये जनसहभाग आणि त्यातून मिळणाऱ्या फायद्यांचे गांभीर्य अधोरेखित करण्यात आले आहे.

रिओ घोषणेत देखील विकासाचा अधिकार आणि आजच्या तसेच येणाऱ्या पिढ्यांच्या पर्यावरणीय गरजा यांच्यातील परस्परसंबंधावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

या सिद्धांतांनुसार, पर्यावरणीय धोरणे आखताना निसर्ग संवर्धन आणि मानवी हित या दोन्ही घटकांचा समन्वय साधणे गरजेचे आहे.

तथापि, विकासाच्या अधिकाराचा अर्थ नैसर्गिक संपत्तीचा अनिर्बंध वापर असा होत नाही. प्रगती साधताना लागू असलेल्या पर्यावरणविषयक कायदेशीर कर्तव्यांचा आणि बाधित होणाऱ्या समुदायांच्या हक्कांचाही वेध घेणे अनिवार्य आहे.

भारतीय संदर्भात, पर्यावरणाला अपूरणीय इजा न पोहोचवता प्रगती कशी साध्य करता येईल, हाच प्राथमिक कायदेशीर मुद्दा आहे.

शाश्वत विकास

शाश्वत विकास हे आर्थिक वृद्धी, सामाजिक हित आणि पर्यावरणाचे रक्षण यांमधील सुवर्णमध्य साधण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण मूल्य आहे.

उदाहरणादाखल, शासनाने नवीन औद्योगिक क्षेत्र विकसित करण्याचा मानस व्यक्त केल्यास, निर्णय प्रक्रिया राबवणाऱ्या प्रशासकांनी रोजगाराच्या वाटा आणि आर्थिक फायदा यांचा विचार करतानाच प्रदूषण निर्माण होण्याचा धोका, जलसाठा, जैवविविधता आणि आसपासच्या रहिवाशांच्या कल्याणाचाही गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे.

शाश्वत प्रगती साध्य करण्यासाठी प्रकल्पाच्या आराखड्यात फेरबदल करणे, प्रदूषणावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी अधिक सक्षम मार्ग अवलंबणे, निसर्गाचे पुनरुज्जीवन करणे किंवा प्रकल्पासाठी इतर संभाव्य ठिकाणे शोधणे गरजेचे असू शकते.

या सिद्धांताचा असा अर्थ निघत नाही की, पर्यावरणीय मुद्द्यांना नेहमीच विकासकामांपेक्षा प्राधान्य दिले पाहिजे. त्याऐवजी, कोणताही निर्णय घेताना प्रचलित नियम, ठोस पुरावे, संभाव्य नुकसानीचे गांभीर्य आणि हानी कमी करण्यासाठी उपलब्ध असलेले इतर पर्याय यांचा समन्वय साधला पाहिजे. पर्यावरणविषयक वादांच्या सुनावणीत भारतीय न्यायालयांनी शाश्वत विकासाच्या तत्वाचा वारंवार वापर केला आहे.

हवामानविषयक न्याय

हवामान बदल ही भारतापुढील एक अत्यंत कठीण समस्या आहे.

राष्ट्राने खात्रीशीर ऊर्जेचा पुरवठा वृद्धिंगत करणे, पायाभूत संरचना अधिक सक्षम करणे आणि नागरिकांची जीवनशैली उंचावणे गरजेचे आहे. यासोबतच, नैसर्गिक संकटांचा धोका कमी करणे आणि हवामानातील बदलांशी सुसंगत होणे देखील महत्वाचे आहे.

जागतिक पातळीवर हवामानविषयक न्यायाच्या दृष्टीने जबाबदाऱ्यांचे वाटप, आर्थिक साहाय्य आणि तांत्रिक सुविधा पुरवणे यांसारखे विषय समोर येतात.

विकसनशील राष्ट्रांचा असा दावा आहे की, हवामान बदलावर उपाय शोधताना देशांमधील ऐतिहासिक हरितगृह वायू उत्सर्जन, आर्थिक सक्षमता आणि विकासाची आवश्यकता या बाबींचा प्रामुख्याने विचार व्हायला हवा.

भारताने हवामान बदलाशी निगडित ध्येये आणि योजनांची घोषणा केली आहे. यामध्ये नूतनीकरणक्षम ऊर्जेचा वापर वृद्धिंगत करणे, कार्बन उत्सर्जन घटवणे आणि बिगर-जीवाश्म इंधन ऊर्जा क्षमता विस्तारणे या गोष्टींचा समावेश आहे. या वचनबद्धतेची नेमकी व्याप्ती आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीची आजची स्थिती भारताने सादर केलेल्या ताज्या अधिकृत दस्तऐवजांच्या आधारे पडताळून पाहणे गरजेचे आहे.

हवामानविषयक न्यायाचा अर्थ असा नाही की विकसनशील राष्ट्रांना कोणतीही कार्यवाही करण्याची कर्तव्ये नाहीत. त्याउलट, हवामान बदलाचा प्रभाव कमी करणे आणि त्याशी जुळवून घेणे याकरिता न्याय्य, परस्पर सहकार्याने चालणाऱ्या आणि प्रत्येक देशाच्या स्थितीला साजेशा उपाययोजनांना हे तत्व बळ देते.

निसर्ग संवर्धन आणि असुरक्षित घटकांचे हक्क

पर्यावरणीय हानीचे परिणाम सर्व मानवांवर एकसारखे पडत नाहीत.

दरिद्री कुटुंबे, आदिवासी समाज, शेतकरी, कोळी बांधव आणि कारखान्यांच्या सानिध्यात राहणाऱ्या नागरिकांना प्रदूषणाचा प्रहार अधिक तीव्रतेने सोसावा लागू शकतो. याशिवाय, त्यांच्या जगण्याचे मार्गही संपुष्टात येऊ शकतात.

उदाहरणार्थ, खाणकाम प्रकल्पांमुळे काम निर्माण होऊन शासकीय उत्पन्न वाढू शकते. मात्र, याच प्रकल्पांमुळे वनसंपदा, जलस्त्रोत आणि पारंपारिक उपजीविकेवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो.

पर्यावरणीय न्यायाच्या नियमानुसार, संबंधित प्रशासनाने अशा परिणामांचा गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे. तसेच, बाधित झालेल्या व्यक्तींना निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सामावून घेणे, कायदेशीररीत्या पुनर्वसन करणे आणि गरजेनुसार योग्य कायदेशीर मदत पुरवणे अनिवार्य आहे.

नियोजन करताना विकासकामांचे फायदे कमी मिळणाऱ्या समुदायांवर पर्यावरणाच्या नुकसानीचा अन्यायकारक किंवा अतिरेकी बोजा पडणार नाही, याची दक्षता घेतली पाहिजे.

भावी पिढ्या

विकासासंबंधी घेतलेल्या निर्णयांचे परिणाम अनेक दशके टिकू शकतात.

वृक्षतोड, भूगर्भातील पाण्याचा अतिरेकी वापर, सृष्टीतील विविधतेचा घट आणि निरंतर होणारे प्रदूषण यामुळे येणाऱ्या पिढीसाठी उपलब्ध असणारे मार्ग मर्यादित होऊ शकतात.

पिढ्यांमधील समानतेच्या सिद्धांतानुसार, आजचे निर्णय घेणाऱ्या व्यक्तींनी या दूरगामी परिणामांचा वेध घेणे गरजेचे आहे.

या नियमाचा असा अर्थ होत नाही की सर्व नैसर्गिक संपत्तीचा उपभोग पूर्णपणे बंद करणे अनिवार्य आहे. त्याबदल्यात, उपलब्ध संसाधनांचा समतोल पद्धतीने वापर करणे, गरजेचे ठिकाणी त्यांचे रक्षण करणे आणि गंभीर व टाळता येण्याजोग्या नैसर्गिक हानीला प्रतिबंध करणे अपेक्षित आहे.

म्हणूनच, भारताच्या विकासात्मक धोरणांमध्ये केवळ क्षणिक आर्थिक फायद्यांचा विचार न करता, पर्यावरणाचे होणारे नुकसान आणि त्यामुळे उद्भवणाऱ्या दीर्घकालीन खर्चाचाही अंतर्भाव केला पाहिजे.

आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची भूमिका

पर्यावरणविषयक समस्या अनेकदा देशांच्या सीमा ओलांडून पसरतात.

निसर्गविषयक आव्हाने अनेकदा राष्ट्रांच्या हद्दींचे उल्लंघन करून विस्तारतात.

वायूची अशुद्धता, जलप्रदूषण, सागरी परिसंस्थेचे नुकसान आणि हवामानातील बदल यांसारख्या विषयांवर एखादे राष्ट्र वैयक्तिकरित्या तोडगा काढू शकत नाही.

जागतिक स्तरावरील समन्वयामुळे विविध देशांना तांत्रिक माहितीची अदलाबदल करणे, पर्यावरणीय निकष तयार करणे, आर्थिक साहाय्य मिळवणे आणि पर्यावरणपूरक यंत्रणांचा अवलंब करणे सोपे जाते.

या कारणास्तव, जागतिक पर्यावरण करारांमध्ये भारताचा सहभाग अत्यंत मोलाचा आहे. यामुळे देशातील नागरिकांची सुरक्षा करणे आणि जागतिक पर्यावरणीय प्रयत्नांमध्ये आपली भूमिका बजावणे शक्य होते.

तथापि, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सहकार्य करताना भारताची घटनात्मक रचना, विकासाची उद्दिष्टे आणि प्रचलित आंतरराष्ट्रीय कायदेशीर कर्तव्ये यांचा सन्मान राखणे आवश्यक आहे.

पर्यावरणीय परिणाम मूल्यांकनाची भूमिका

पर्यावरणीय परिणाम मूल्यांकन (Environmental Impact Assessment – EIA) ही प्रस्तावित उपक्रमांमुळे निसर्गावर पडू शकणाऱ्या संभाव्य प्रभावांचा शोध घेण्यासाठी आणि त्यांचे परीक्षण करण्यासाठी राबवली जाणारी एक अत्यंत महत्वाची पद्धत आहे.

या कार्यपद्धतीद्वारे संबंधित प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना हे ठरवणे शक्य होते की, प्रस्तावित प्रकल्पामुळे पर्यावरणाचे मोठे नुकसान होण्याची शक्यता आहे का आणि त्याकरिता प्रतिबंधात्मक पावले उचलणे किंवा इतर पर्यायी मार्ग शोधणे गरजेचे आहे का.

प्रभावी पर्यावरणीय परिणाम मूल्यांकनामध्ये खालील मुद्द्यांचा समावेश असणे आवश्यक आहे:

प्रकल्पाच्या कार्यामुळे पर्यावरणावर होऊ शकणारे संभाव्य परिणाम.

स्थानिक रहिवाशांवर आणि त्यांच्या रोजगारावर होणारे परिणाम.

उपलब्ध असलेले इतर पर्याय आणि पर्यायी ठिकाणे.

नैसर्गिक हानी रोखण्यासाठी किंवा ती मर्यादित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना.

नियमानुसार जिथे आवश्यक असेल तिथे जनसहभाग सुनिश्चित करणे.

प्रकल्पास मान्यता मिळाल्यानंतर त्याच्यावर लक्ष ठेवणे आणि विहित कायदेशीर अटीचे पालन होत आहे की नाही याची पडताळणी करणे.

पर्यावरणीय परिणाम मूल्यांकन ही केवळ एक कायदेशीर प्रक्रिया म्हणून मर्यादित नसावी. पर्यावरणाचे नुकसान होण्यापूर्वीच योग्य निर्णय घेण्यास साहाय्य करणे, हेच या प्रक्रियेचे वास्तविक उद्दिष्ट आहे.

प्रदूषण करणाऱ्याने खर्च भरून देण्याचे तत्त्व

प्रदूषण करणाऱ्याने त्याची किंमत मोजली पाहिजे या सिद्धांतानुसार, ज्या व्यक्ती किंवा घटकामुळे प्रदूषण घडते, त्यांनी प्रचलित नियमानुसार ते रोखण्यासाठी आणि झालेल्या नुकसानीची भरपाई करण्यासाठी लागणारा खर्च स्वतः सोसावा लागतो.

या नियमामुळे औद्योगिक क्षेत्राला त्यांच्या कार्यामुळे उद्भवणाऱ्या पर्यावरणीय नुकसानीचा बोजा सामान्य नागरिकांवर ढकलण्यापासून रोखले जाते.

उदाहरणादाखल, जर एखाद्या कारखान्यामुळे बेकायदेशीररीत्या निसर्गाचे नुकसान झाले, तर संबंधित कायद्यांनुसार त्या उद्योजकाला दंड भरण्यास किंवा पर्यावरणाची पूर्वस्थिती सुधारण्यासाठी लागणारा खर्च उचलण्यास आदेश दिला जाऊ शकतो.

या तत्त्वामुळे आर्थिक उपक्रम आणि पर्यावरणीय कर्तव्य यांच्यामध्ये अधिक संतुलित आणि न्याय्य समन्वय साधण्यास मदत होते.

खबरदारीचे तत्त्व

गंभीर पर्यावरणीय हानी होण्याचा विश्वासार्ह धोका असतो; परंतु त्यासंबंधी वैज्ञानिक अनिश्चितता कायम असते, अशा परिस्थितींमध्ये खबरदारीचे तत्त्व महत्वाचे ठरते.

या नियमानुसार, प्रत्यक्षात हानी पोहचली जाण्याची वाट न पाहता, आगाऊ प्रतिबंधात्मक पावले उचलण्यास प्रवृत्त केले जाते.

उदाहरणादाखल, जर एखाद्या नियोजित प्रकल्पामुळे निसर्गाचे गंभीर आणि अपूर्व नुकसान होण्याची शास्त्रीय शक्यता असेल, तर संबंधित प्रशासनाने त्या संकटाचे परीक्षण करून योग्य सुरक्षात्मक पावले उचलणे गरजेचे ठरू शकते.

या तत्त्वाचा अर्थ असा नाही की, केवळ अनिश्चित धोका आढळल्यास विकासकामांवर थेट बंदी आणली पाहिजे. निर्णय प्रक्रिया राबवताना प्रचलित कायदेशीर नियम, उपलब्ध तथ्ये आणि संभाव्य विनाशाची व्याप्ती यांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे.

भारताच्या आंतरराष्ट्रीय जबाबदाऱ्या आणि राष्ट्रीय सार्वभौमत्व

प्रचलित आंतरराष्ट्रीय नियमानुसार, भारताला आपल्या नैसर्गिक संपत्तीवर पूर्णतः अधिराज्य प्राप्त आहे.

जागतिक पर्यावरणीय नियमानुसार राष्ट्रांना आर्थिक आणि सामाजिक प्रगती करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे; मात्र, त्याचबरोबर पर्यावरणाचे रक्षण करण्याची कर्तव्येही देशांना पार पाडावी लागतात.

सार्वभौम अधिकार आणि पर्यावरणाप्रती असलेली उत्तरदायित्व यांमधील परस्परसंबंध रिओ घोषणेच्या दुसऱ्या तत्त्वामध्ये मांडण्यात आले आहेत.

या कारणास्तव, भारताच्या विकासात्मक योजनांमध्ये देशाच्या महत्त्वाच्या उद्दिष्टांसोबतच आंतरराष्ट्रीय करार आणि कायदेशीर बंधनांचाही समावेश करणे अनिवार्य आहे.

या संदर्भावरून असे स्पष्ट होते की, पर्यावरण रक्षणाद्वारे देशाच्या सार्वभौमत्वावर कोणताही गदा येत नाही. पर्यावरणासंबंधीच्या उपाययोजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी केल्यास जनआरोग्याचा दर्जा उंचावण्यास, आर्थिक आव्हानांना तोंड देण्याची शक्ती मिळवण्यास आणि राष्ट्राचे चिरंतन हित जोपासण्यास साहाय्य होऊ शकते.

महत्त्वाचे न्यायनिर्णय :

भारतातील पर्यावरणविषयक नियमांच्या प्रगतीमध्ये न्यायालयीन निकालांनी मोलाचे योगदान दिले आहे. खालील कायदेशीर निर्णय पर्यावरणाचे रक्षण, आर्थिक उपक्रम आणि शाश्वत विकास यांच्यातील परस्परसंबंधांचे दर्शन घडवतात.

वेल्लोर सिटिझन्स वेल्फेअर फोरम विरुद्ध भारत संघ (१९९६):

न्यायनिर्णयाचा संदर्भ (Citation): (1996) 5 SCC 647

तथ्ये

ही घटना तामिळनाडू राज्यातील चर्मोद्योगांमुळे निर्माण होणाऱ्या प्रदूषणाशी निगडित होती. या कारखान्यांमधून बाहेर पडणाऱ्या सांडपाण्यामुळे जलप्रदूषण झाले होते. त्याचप्रमाणे, कृषी क्षेत्रावर आणि तिथल्या रहिवाशांवरही त्याचे घातक परिणाम दिसून आले होते.

न्यायालयाचा निर्णय

सर्वोच्च न्यायालयाने मान्य केले की शाश्वत विकास हे भारतीय पर्यावरणीय कायद्यातील एक प्रमुख सूत्र आहे. यासोबतच, खबरदारीचे तत्त्व आणि प्रदूषण करणाऱ्याने नुकसान भरपाई देण्याचे तत्त्व ही पर्यावरण रक्षणासाठी अनिवार्य तत्वे असल्याचे स्पष्ट केले.

महत्त्व

या घटनेतून हे उमटते की, उद्योगांची प्रगती साधताना पर्यावरणीय नियमांचे काटेकोर पालन करणे अनिवार्य आहे. आर्थिक उपक्रमांतून होणाऱ्या निसर्ग विनाशाचा अफाट भार सर्वसामान्य नागरिकांवर लादता येणार नाही. औद्योगिक विस्तार आणि पर्यावरणाचे रक्षण यांमध्ये सुवर्णमध्य साधण्याच्या भारताच्या प्रयत्नांच्या संदर्भात हा निकाल अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

नर्मदा बचाओ आंदोलन विरुद्ध भारत संघ (२०००):

न्यायनिर्णयाचा संदर्भ (Citation): (2000) 10 SCC 664

तथ्ये

या घटनेचा संबंध नर्मदा नदीवरील सरदार सरोवर धरण प्रकल्पाशी जोडलेला होता. या उपक्रमामुळे प्रगती, निसर्ग संवर्धन, नागरिकांचे स्थलांतर आणि पुनर्वसन या संदर्भात गंभीर समस्या उपस्थित झाल्या होत्या.

न्यायालयाचा निर्णय

सर्वोच्च न्यायालयाने विहित अटी आणि सुरक्षा उपायांच्या पालनासह प्रकल्प राबवण्यास संमती दिली. यासोबतच, पर्यावरण विषयक मान्यता आणि बाधित नागरिकांच्या पुनर्वसन प्रक्रियेबाबतच्या बाबींचाही आढावा घेतला.

महत्त्व

या खटल्याद्वारे मोठ्या विकास कामांचा निसर्ग आणि समाज यांच्याशी असलेला गुंतागुंतीचा धागा उलगडतो.

पायाभूत सोयीसुविधांची उभारणी, जनहित, निसर्ग संवर्धनासाठी लागणारे प्रतिबंधात्मक पाऊल आणि बाधित झालेल्या नागरिकांचे हक्क यांतले परस्परविरोधी पैलू न्यायमंडळ कोणत्या दृष्टिकोनातून हाताळते, हे समजून घेण्यासाठी हा निकाल मोलाचा आहे.

केवळ आर्थिक फायदा होतो या कारणास्तव एखादा विकास प्रकल्प आपोआप कायदेशीर ठरतो, असा चुकीचा अर्थ या निर्णयावरून काढता येणार नाही.

एम. के. रंजितसिंह विरुद्ध भारत संघ (२०२४):

न्यायनिर्णयाचा संदर्भ (Citation): 2024 INSC 280

तथ्ये

या घटनेचा विषय माळढोक पक्ष्याच्या (Great Indian Bustard) जतनाशी आणि काही विद्युत वहन साहित्यामुळे या प्रजातीच्या जगण्यावर पडणाऱ्या प्रभावांशी संबंधित होता.

न्यायालयाचा निर्णय

सर्वोच्च न्यायालयाने जैवविविधतेचे जतन आणि हवामान बदलाच्या विरोधातील उपाययोजना यांच्यातील परस्परसंबंधांचा अभ्यास केला. यात नूतनीकरणक्षम ऊर्जा प्रकल्पांच्या पायाभूत रचनेचाही विचार करण्यात आला होता.

न्यायालयाने आपल्या या निर्णयाद्वारे, भारतीय संविधानातील कलम १४ आणि कलम २१ नुसार हवामान बदलाच्या घातक दुष्परिणामांपासून सुरक्षित राहण्याच्या घटनात्मक हक्काला अधिकृत मान्यता दिली.

महत्त्व

हवामान संबंधित धोरणे, नूतनीकरणक्षम ऊर्जेचा विस्तार, जीवविविधतेचे जतन आणि घटनात्मक हक्क यांच्यातील परस्परसंबंधांचे विश्लेषण करण्यासाठी हा निर्णय मोलाचा आहे.

प्रगतीविषयक धोरणे आखताना हवामान बदलाची आव्हाने सामोरे जाणे आणि निसर्गाचे रक्षण करणे या दोन्ही घटकांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे, हे या निर्णयाद्वारे अधोरेखित होते.

आंतरराष्ट्रीय न्यायालय :

गॅबचिकोव्हो-नागीमारोश प्रकल्प प्रकरण (हंगेरी विरुद्ध स्लोव्हाकिया, १९९७):

न्यायनिर्णयाचा संदर्भ (Citation): I.C.J. Reports 1997, p. 7

तथ्ये

हे प्रकरण डॅन्यूब नदीवरील एकत्रित धरण उपक्रमाशी निगडित होते. या योजनेची राबवणूक आणि तिच्यामुळे होणाऱ्या नैसर्गिक पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांच्या संदर्भात हंगेरी व स्लोव्हाकियामध्ये मतभिन्नता निर्माण झाली होती.

न्यायालयाचा निर्णय

आंतरराष्ट्रीय न्यायालयानी दोन्ही बाजूंच्या जागतिक करारांमधील कर्तव्यांचा वेध घेतला. त्याचबरोबर, आर्थिक प्रगती आणि निसर्ग संवर्धन यांच्यातील परस्परसंबंधांवरही भाष्य केले.

आर्थिक समृद्धी आणि पर्यावरणाचे रक्षण यामध्ये सुसंवाद प्रस्थापित करणे गरजेचे असल्याचे न्यायालयाने स्पष्ट केले. हा मेळ घालण्यासाठी एक प्रभावी विचारसरणी म्हणून न्यायालयाने शाश्वत विकासाचे गांभीर्य अधोरेखित केले.

महत्त्व

जागतिक सार्वजनिक विधीच्या दृष्टिकोनातून हे प्रकरण अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. कारण पर्यावरणीय घटकांमुळे आंतरराष्ट्रीय कायदेशीर कर्तव्यांच्या पूर्ततेवर आणि त्यांच्या अर्थावर नेमका काय प्रभाव पडू शकतो, याचे दर्शन या प्रकरणातून घडते.

सामायिक जलस्त्रोत, पायाभूत सुविधांचे उपक्रम आणि प्रगती व आंतरराष्ट्रीय पर्यावरणीय कर्तव्ये यांच्यातील परस्परसंबंधांचा वेध घेताना भारताच्या संदर्भातही हा निकाल फायदेशीर ठरतो.

सूचना

पर्यावरणीय कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी

केंद्र व राज्य प्रशासनाने पर्यावरणीय नियमांची कार्यक्षमतेने अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तींवर तातडीने योग्य ती दंडात्मक कार्यवाही करण्यात यावी.

पर्यावरणीय परिणाम मूल्यांकनात सुधारणा

विकास उपक्रमांना संमती देण्याआधी त्यांचे निसर्गावर होणारे परिणाम आणि इतर संभाव्य पर्यायांचे शास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषण केले पाहिजे.

आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवणे

हवामान परिवर्तन, जैविक विविधता आणि समुद्री परिसंस्थेच्या रक्षणासाठी भारताने अन्य राष्ट्रांसोबत मिळून काम करणे आवश्यक आहे.

आर्थिक मदत आणि तंत्रज्ञान उपलब्ध करणे

प्रगतीशील राष्ट्रांना निसर्ग रक्षणाच्या दृष्टीने आर्थिक सहाय्य, नूतन तंत्रज्ञान आणि कौशल्य विकास प्रशिक्षण पुरवावे.

पर्यावरणीय न्याय सुलभ करणे

निसर्गविषयक वाद जलदगतीने निकाली काढण्यासाठी राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण तसेच इतर संबंधित विभागांना पर्याप्त सोयीसुविधा पुरवण्यात याव्यात.

भावी पिढ्यांचे संरक्षण

नैसर्गिक संपत्ती, जैविक विविधता आणि पर्यावरण यांचा बचाव करणे आवश्यक आहे. वर्तमानकाळातील प्रगतीमुळे येणाऱ्या पिढ्यांच्या गरजांशी तडजोड होणार नाही, याची दक्षता घेतली पाहिजे.

राष्ट्रीय विकास आणि आंतरराष्ट्रीय जबाबदाऱ्यांमध्ये समतोल

आपल्या प्रगतीची उद्दिष्टे गाठताना भारताने जागतिक पर्यावरणीय कर्तव्ये पार पाडणे आवश्यक आहे. यामुळे राष्ट्रप्रगती आणि पृथ्वीचे नैसर्गिक रक्षण या दोन्ही गोष्टी साध्य होतील.

निष्कर्ष :

जागतिक पर्यावरण कायदे आणि भारताचा प्रगतीचा हक्क एकमेकांशी जोडलेले आहेत. विकासाच्या अधिकाराद्वारे आर्थिक वाढ, सामाजिक न्याय आणि राहणीमान उंचावण्याकडे लक्ष केंद्रित केले जाते, तर जागतिक पर्यावरण नियमांचा उद्देश नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे जतन करणे आणि पर्यावरणाची हानी टाळणे हा असतो.

भारतातील दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करणे, मूलभूत सुविधांचा विस्तार आणि ऊर्जेची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी आर्थिक प्रगती अपरिहार्य आहे. तथापि, पर्यावरणाला बाधा पोहोचवणारा विकास मानवी आरोग्य, जगण्याचा आधार आणि आगामी काळातील अर्थव्यवस्थेसाठी घातक ठरू शकतो.

स्टॉकहोम घोषणा, रिओ घोषणा, UNFCCC आणि पॅरिस करार यांद्वारे जागतिक स्तरावरील समन्वयाचे गांभीर्य अधोरेखित होते. त्याचबरोबर, भारताचे संविधान आणि पर्यावरण संदर्भातील नियम देशांतर्गत पर्यावरण रक्षणासाठी वैधानिक चौकट प्रदान करतात.

Vellore Citizens' Welfare Forum v. Union of India, Narmada Bachao Andolan v. Union of India आणि M.K. Ranjitsinh v. Union of India या न्यायनिवाड्यांतून प्रगती, निसर्ग रक्षण आणि जनसामान्यांचे हक्क यांचा योग्य मेळ घालण्याचे औचित्य स्पष्ट होते.

प्रगती करण्याच्या हक्काचा अर्थ नैसर्गिक संपत्तीचा अनिर्बंध उपसा करणे असा होत नाही. तसेच, दारिद्र्य, रोजगाराच्या संधी आणि ऊर्जेची उपलब्धता यांकडे दुर्लक्ष करून केवळ पर्यावरणाचे रक्षण करणेही कितपत रास्त नाही.

या अभ्यासाचा प्रमुख निष्कर्ष असा आहे की, निसर्गाची विनाकारण हानी न करता मानवी जीवनशैली उन्नत करणारा प्रगतीचा मार्ग हाच वास्तव विकास आहे.

त्यामुळे भारताने आर्थिक वृद्धी, पर्यावरण रक्षण, सामाजिक समता आणि जागतिक सहकार्य यांचा मेळ घालणारी विकासाची प्रणाली अवलंबली पाहिजे. याद्वारे सध्याच्या पिढीचा लाभ सुनिश्चित करता येईल आणि पुढील पिढ्यांसाठी नैसर्गिक संपत्तीचेही जतन करता येईल.

संदर्भग्रंथ आणि संदर्भसूची :

1. मानवी पर्यावरणावरील स्टॉकहोम घोषणा, १९७२.
2. पर्यावरण आणि विकासविषयक जागतिक आयोग, *आपले सामायिक भविष्य* (Our Common Future), १९८७.
3. जैवविविधतेवरील करार, १९९२.
4. पॅरिस करार, २०१५.
5. शाश्वत विकासासाठी संयुक्त राष्ट्रांचा २०३० कृती कार्यक्रम, २०१५.
6. पर्यावरण आणि विकासावरील रिओ घोषणा, १९९२.
7. हवामान बदलासंबंधी संयुक्त राष्ट्रांचा प्रारूप करार (UNFCCC), १९९२.
8. विकासाच्या अधिकारावरील संयुक्त राष्ट्रांची घोषणा, १९८६.
9. भारतीय संविधानातील अनुच्छेद १४, १९, २१, ४७, ४८अ, ५१अ(ग) आणि २५३.
10. पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६.
11. वायू (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१.
12. राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण अधिनियम, २०१०.
13. जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४.
14. जैवविविधता अधिनियम, २००२.
15. वेल्लोर सिटीझन्स वेल्फेअर फोरम विरुद्ध भारत संघ (१९९६).
16. नर्मदा बचाओ आंदोलन विरुद्ध भारत संघ (२०००).
17. एम. के. रंजितसिंह विरुद्ध भारत संघ (२०२४).
18. गॅबचिकोव्हो-नागीमारोश प्रकल्प प्रकरण (हंगेरी विरुद्ध स्लोव्हाकिया, १९९७).

Copyright & License:

© Authors retain the copyright of this article. This work is published under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), permitting unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.